

Marta Š i m e č k o v á (Brno)

PŘÍSPĚVEK K HISTORICKÉMU VÝVOJI PROTETICKÉHO V- U ČESKÝCH OIKONYM¹⁾

ON DIACHRONIC RESEARCH OF PROTHETIC V- IN CZECH OIKONYMS

The paper deals with the territorial spread of prothetic v- as a specific phonetic phenomenon of Czech. The analysis is focused on the old oikonyms excerpted from toponomastic lexicons in the manner of S. Utěšený. The research shows that 1) the inspected oikonyms (or generally onyms) are more benevolent to the prothetic v- than common nouns; 2) nonetymological v- is common in oikonyms from historical Bohemia and western Moravia since the second half of the 16th century, other regions (southern Bohemia, majority of Moravia and Silesia) conserve oikonymic forms without v-; 3) oikonyms have some specifics, e.g. lexicalization of prothetic v- or hypercorrection (elimination of etymological v-) more frequently than appellatives.

Keywords

oikonyms, Old Czech, phonology, prothetic v-

Propria bývají při lingvistických popisech hláskosloví tradičně vydělována z apelativního materiálu, neboť vykazují četná specifika.²⁾ Mezi nimi je to jednak individuální chování onym při (ne)uplatňování některých hláskoslovných jevů v závislosti na typu propria nebo na druhu konkrétního propriálního zástupce, jednak všeobecně předpokládaná tendence hojnějšího prosazování mluvenostních prvků u proprií oproti apelativům z důvodu vyšší zakotvenosti vlastních jmen v nářečním prostředí.³⁾ Na tuto vlastnost proprií před námi poukázal např. S. Utěšený⁴⁾ ve své studii o jednom hláskoslovném fenoménu, totiž o protetickém v-, v níž zásadně přispěl k poznání vývoje této neetymologické hlásky v chronologickém i teritoriálním aspektu. Utěšený popsal šířeni proteze v období humanismu na podkladu lexikografické práce A. Profouse Místní

¹⁾ Článek vznikl jako součást řešení grantového úkolu GAČR č. P406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka.

²⁾ Platí to pro diachronní i synchronní výzkum, viz M. Šimečková, Protetické v- v pohledu kvantitativního lingvistického výzkumu. In: Z. Holub (ed.), Dialektologie a geolingvistika v současné střední Evropě II, Opava 2015, s. 178.

³⁾ Viz např. J. Porák, Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis, Praha 1983, s. 121.

⁴⁾ S. Utěšený, Poznámky k dnešní situaci české historické dialektologie, Slovo a slovesnost 16, 1955, s. 146–153. Utěšeného příspěvek kromě popisu protetického v- představil i cenné metodologické poznámky k české historické dialektologii materiálově vycházející z propriální sféry jazyka. O vztahu dialektologie a onomastiky viz R. Šrámek, Úvod do obecné onomastiky, Brno 1999, s. 148–159.

jména v Čechách,⁵⁾ v níž jsou kromě výkladů osvětlujících původ a motivaci vybraných místních názvů obsaženy též jejich doklady z množství staročeských a středněčeských písemných zdrojů, jako např. z rozsáhlého pramene *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, z desek zemských, z dobových urbářů, městských knih, listinářů aj. Vzhledem k tomu, že Utěšený pracoval pouze s materiálem z historických Čech, pokusili jsme se po jeho vzoru stanovit podrobnější průběh protetizačního procesu a vytvořit příslušné mapy, na nichž by kromě názvů osad z historických Čech byly vyznačeny i názvy týchž objektů na Moravě a ve Slezsku. Za tímto účelem jsme kromě Profousova slovníku využili rovněž slovníku L. Hosáka a R. Šrámkova *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*.⁶⁾

Na tomto místě je nutno upozornit na některé nedostatky zvolených toponymických lexikonů. Kromě faktografických nedostatků, jež zvláště Profousově slovníku ještě v době vydávání vytýkali např. J. Spal⁷⁾ nebo J. Svoboda,⁸⁾ je to pro tento příspěvek natolik zásadní věc, jako je práce s prameny. Historické doklady jsou v lexikonech čerpány jak z původních rukopisů, tak z pozdějších falz a kopií, někdy bez upozornění na skutečnost pozdějšího porřízení opisu. Jindy je užíváno novočeských edic, bohužel i nepřesných, např. vydání Archivu českého nebo v případě Hosákova-Šrámkova lexikonu nespolehlivé ediční řady *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, na jejíž nevěrohodnost u nejstarších listin upozornil J. Šebánek.⁹⁾ Vzhledem k uvedenému je lingvistická analýza dokladů uváděných v těchto dvou pramenech značně ztížena, jak upozornila nedávno M. Čornejová.¹⁰⁾ Doklady málo věrohodné z toho důvodu z excerpce vylučujeme. Do sledovaných oikonym nejsou navíc zahrnuty ty názvy osad, 1) jež byly založeny v pozdějším období, zejména po roce 1700 (např. první písemnou zmínku o *Olšanech* na Vyškovsku máme z roku 1713, v toponymickém slovníku je uvedena až z roku 1718);¹¹⁾ 2) jež zanikly ještě v době, kdy protetická hláska nebyla

⁵⁾ A. Profous, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny I*, Praha 1947; II, Praha 1949; III, Praha 1951; IV (s J. Svobodou), Praha 1957; J. Svoboda – V. Šmilauer, *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny V*, Praha 1960.

⁶⁾ L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I*, Praha 1970; II, Praha 1980.

⁷⁾ J. Spal, K IV. dílu Profousových „Místních jmen v Čechách“, *Naše řeč* 41, 1958, s. 95. J. Spal, *Poslední svazek Místních jmen v Čechách*, *Naše řeč* 44, 1961, s. 302.

⁸⁾ J. Svoboda, *Staročeská osobní jména a naše příjmení*, Praha 1964, s. 25.

⁹⁾ J. Šebánek, *Moderní padělky v moravském diplomatáři Bočkově do roku 1306*, *Časopis Matice moravské* 60, 1936, s. 27–28, 445–499.

¹⁰⁾ M. Čornejová, *Specifika grafiky nejstarších českých toponymických bohemik*. In: M. Čornejová – L. Rychnovská – J. Zemanová (eds.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*, Brno 2010, s. 56–58.

¹¹⁾ V. Nekuda, *Vlastivěda moravská. Vyškovsko*, Brno 1965, s. 329. L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména... II*, o. c. v pozn. 6, s. 178.

rozšířena (např. obec jménem *Olšany* na Humpolecku je doložena pro rok 1226, mladší záznamy o osadě nemáme z důvodu jejího zániku);¹²⁾ 3) u nichž jsou ve slovnících do roku 1700 zachyceny jiné názvy než s (V)o- na počátku (např. *Onšov* na Znojemsku se původně jmenoval *Unešov*);¹³⁾ 4) u nichž o- nestálo původně na začátku slova (např. u názvů *Olbramice* na Prostějovsku nebo *Olbramkostel* na Znojemsku je základové osobní jméno *Olbram* vzniklé z *Wolfram*);¹⁴⁾ 5) u nichž jsou zachyceny ve starším období výhradně německé názvy (např. *Ondřejovice*, jež jsou dnes místní částí obce Zlaté Hory na Jesenicku, měly do roku 1881 jen německé názvy *Andtresdorf*, *Endersdorf*;¹⁵⁾ podobně ze soupisu vylučujeme např. hojně názvy s německým *Ober(-)* stojícím samostatně nebo vystupujícím jako součást kompozit, např. *Oberdort*, *Oberschaar*, *Obergoss*).

Data získaná z toponymických lexikonů byla přenesena na mapu České republiky.¹⁶⁾ Mapa 1 znázorňuje rozložení místních jmen, u nichž byla dosvědčena protetizovaná forma v písemných památkách datovaných nejpozději k roku 1540. Z mapy vyplývá, že proteze byla hojně rozšířena nejen na území historických Čech (s výjimkou jihozápadní okrajové části), jak před námi určil Utěšený, ale i na česko-moravském pomezí s přesahy na ostatní území Moravy, výjimečně i ve Slezsku. Daný toponymický areál neodpovídá dnešnímu rozložení proteze, jak je znázorněno např. na příslušné mapě Českého jazykového atlasu,¹⁷⁾ zvláště nápadný je posun pozitivních dokladů směrem na východ. Tuto skutečnost lze hypoteticky vysvětlit tím, že dříve mohly být hranice tohoto hláskoslovného jevu odlišné od dnešního stavu a ke změně hraniční linie došlo v průběhu staletí. Tomu však odporuje většinový stav v dobových rukopisech moravské a slezské provenience, v nichž v- nebývá doloženo.¹⁸⁾ Nabízí se tak přijatelnější vysvětlení, totiž že by protetická hláska získala na počátku své působnosti status jevu nadnářečního, jenž by byl po vzoru textů české provenience napodobován i na území, v němž v mluvené řeči nezakotvil. Tomu by nasvědčoval i fakt, že slova s neetymologickou hláskou byla řídce nalezena i v dalších moravských textech z toho-

¹²⁾ A. Profous, *Místní jména v Čechách... III*, o. c. v pozn. 5, s. 272.

¹³⁾ L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména... II*, o. c. v pozn. 6, s. 182.

¹⁴⁾ L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména... II*, o. c. v pozn. 6, s. 167, 168.

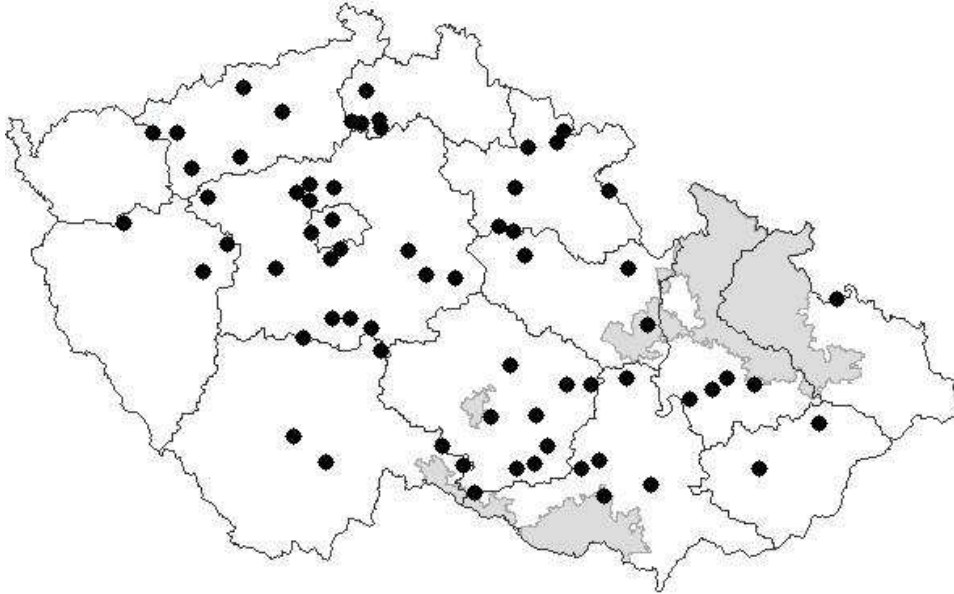
¹⁵⁾ L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména... II*, o. c. v pozn. 6, s. 182.

¹⁶⁾ K mapování byl využit program, jenž byl vytvořen v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., pro účely tvorby Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku.

¹⁷⁾ Český jazykový atlas 5, Praha 2005, s. 370–372.

¹⁸⁾ J. Porák, o. c. v pozn. 3, s. 128.

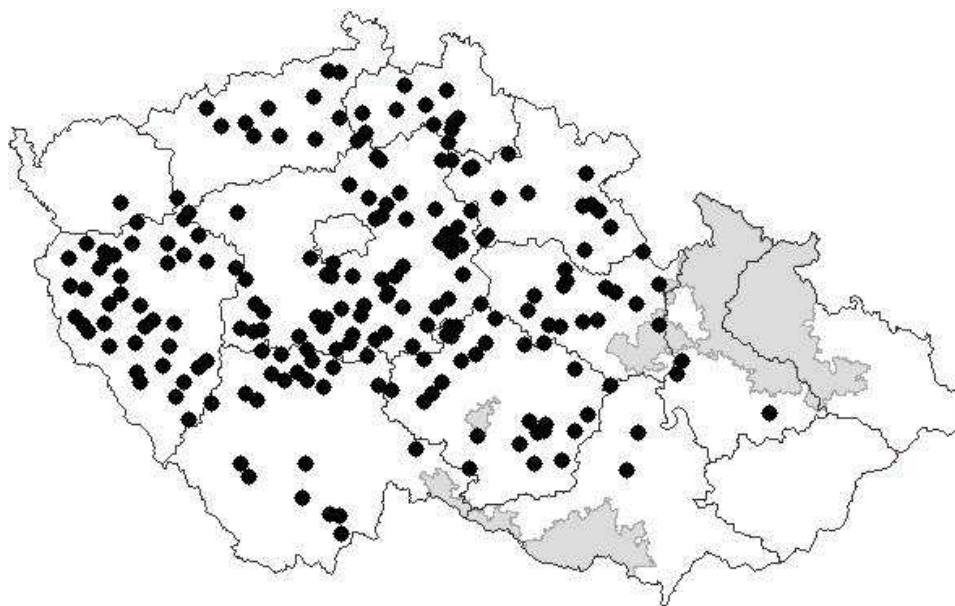
to období, např. v tiscích J. Günthera, též ve východomoravských a slezských rukopisech.¹⁹⁾



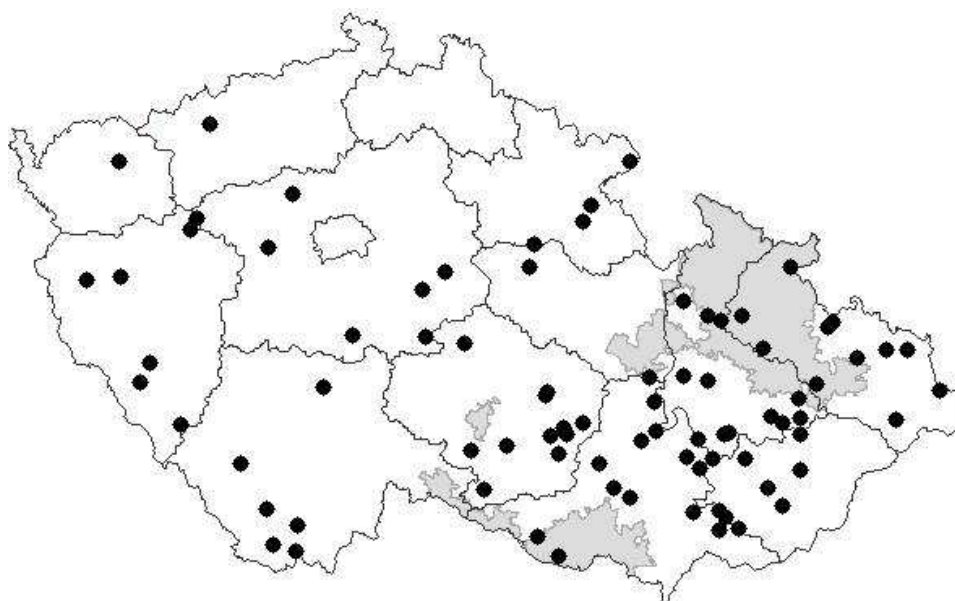
Mapa 1: Oikonyma zachycená poprvé s protetickým *v-* do roku 1540

Mnohem průkaznější se jeví mapa 2, na níž jsou zachycena oikonyma zapsaná v protetizované podobě v listinách z let 1540–1600. Rozložení proteze tu již téměř odpovídá dnešní územní distribuci podob s (*v*)*o-*, tzn. proteze pokrývá téměř celou oblast historických Čech a přesahuje na česko-moravské pomezí a na část západní Moravy. Bez proteze tradičně zůstává nezasažena jižní část historických Čech, dále okrajová západočeská oblast, střední, jižní a východní Morava spolu se slezským areálem, jak ukazuje mapa 3.

¹⁹⁾ O dokladech ve východomoravských textech viz J. Porák, o. c. v pozn. 3, s. 128. O situaci ve Slezsku viz A. Knop, *Spisovná čeština ve Slezsku v 16. století*, Praha 1965, s. 38.



Mapa 2: Oikonyma zachycená poprvé s protetickým v- v letech 1540–1600



Mapa 3: Oikonyma vůbec nezachycená s protetickým v-

Analyzovaný materiál svědčí o dalších příznačnostech v prosazování protetické hlásky u oikonym. K nim náleží skutečnost, že se u řady z nich neetymologická hlásky natolik ustálila, že je dodnes součástí oficiálního názvu osady. K těmto případům patří např. *Vodslivy*, *Voldanov*, *Vonoklasy*, *Vozerovice*. Pro tato jména je charakteristické, že jsou spjata s místy z ohniska šířené změny, tzn. převážně se středočeskou oblastí. Naopak v jižních Čechách, na Moravě a ve Slezsku žádný obdobný případ není evidován.

S protezí jsou zaznamenána nejen domácí oikonyma, ale místy i některá jména s cizojazyčným základem. Tak např. název osady *Voltuš*, dnes místní části Rožmitálu

pod Třemšínem, má původ v cizím osobním jméně *Olt*,²⁰⁾ pojmenování osady *Vortová* v příjímí *Ort*²¹⁾ a jméno *Vorklebice*, dnes součást Kobyl, znělo původně *Arklebice*.²²⁾ Existují i opačné případy, tzn. oikonyma na českém jazykovém území běžná, jež protezi téměř výhradně odolávala. Mezi nimi jsou to obzvláště názvy osad odvozené od apelativa *opat*, např. *Opatov*, *Opatovice*. Vyloučení proteze tu snad mohlo být způsobeno skutečností, že ani základové apelativum nezlidovělo v mluvené češtině s protezí, což se mohlo odrazit na formě z něj vzniklého propria.

Oikonyma podávají mj. četná svědectví o hyperkorekci, např. dnešní název *Vojnice*, dnes označující místní část Těšetic na Olomoucku, je sice již v roce 1485 doložen s vokalickým počátkem, avšak název obce vznikl z antroponyma *Vojen*.²³⁾ Podobně *Volfřov* na Jindřichohradecku je roku 1420 zachycen již jako *Olfěrov*.²⁴⁾ Změny tu mohly být vyvolány hodnocením těchto názvů jakožto nenáležitých, a proto opravených na předpokládanou výchozí podobu. Možné je též chybné vyložení předložkových zápisů typu *v Volfřově*, kdy mohlo být druhé *v*- pokládáno za mylné zopakování předložky, popř. působení lidové či bakalářské etymologie na podobu jmen.

Shrneme-li poznatky získané z analyzovaných pramenů, můžeme potvrdit Utěšeného závěr o tom, že od druhé poloviny 16. století bylo protetické *v*- hojně rozšířeno na území historických Čech s výjimkou Doudlebska a pohraničních oblastí. Nově bylo zjištěno, že doklady moravské a slezské provenience jsou řídké (s výjimkou západní Moravy); pokud je u nich proteze uplatněna, lze ji vysvětlit spíše vlivem vnějších faktorů (např. původem písaře) než hypotetickým zakořeněním proteze v dobové kulturní češtině. Na rozdíl od apelativního materiálu bylo zaznamenáno více případů lexikalizace protetizované formy, kdy tyto nově vzniklé podoby vystupují v současnosti jako úřední názvy osad, nebo naopak odstranění etymologického *v*-. Proteze se ustalovala zpravidla u oikonym domácích, zachyceny jsou též, byť ojediněle, pozitivní doklady na připojení hlásky k německým základům.

Na oikonymickém materiálu by mohly být obdobným způsobem zmapovány další (nejen) hláskoslovné jevy.²⁵⁾ Právě pevná fixace pojmenovávaných objektů umožňuje stanovit lokální rozšíření jazykových jevů, což by u apelativního materiálu bylo možné

²⁰⁾ A. Profous, *Místní jména v Čechách... IV*, o. c. v pozn. 5, s. 607.

²¹⁾ A. Profous, *Místní jména v Čechách... IV*, o. c. v pozn. 5, s. 608.

²²⁾ A. Profous, *Místní jména v Čechách... IV*, o. c. v pozn. 5, s. 608.

²³⁾ L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména... II*, o. c. v pozn. 6, s. 735.

²⁴⁾ L. Hosák – R. Šrámek, *Místní jména... II*, o. c. v pozn. 6, s. 738.

²⁵⁾ Dosud tak byl deskribován kromě protetického *v*- jen rozvoj náslovné diftongizace *ú*- > *ou*- u staročeských a středněčeských oikonym. Viz M. Šimečková, *Oikonyma jako prostředek pro poznání historického vývoje češtiny (aneb k výzkumu náslovného ou-)*. In: I. Valentová (ed.),

jen prostudováním velkého množství rukopisných archiválií z jednotlivých oblastí českého jazykového území, což bohužel není v síle ani v možnostech jednoho vědeckého pracovníka, popř. vědeckého kolektivu. Toponymické lexikony se tak zdají být vhodným pramenem pro čerpání dokladů snadno lokalizovatelných časově i místně, při práci s nimi je však nutno mít na paměti možná úskalí, mezi nimi obzvláště možné zkreslení dřívějšího jazykového stavu z důvodu práce s nepůvodními materiály, jako jsou falza, opisy a nekritické edice.²⁶⁾

simeckova@iach.cz

Dialektologické oddělení

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Veveří 97

602 00 Brno

19. slovenská onomastická konferencia, Bratislava 28.–30. apríla 2014, Bratislava 2015, s. 267–271.

²⁶⁾ Autorka tohoto příspěvku si je vědoma toho, že autoři onomastikonů sledovali jiné cíle než shromáždění úplného oikonymického materiálu a jeho verifikaci. Jejich intencí bylo zejména zachytit vývoj konkrétních jmen, motivaci atd. Tomu byl podřízen i rozsah materiálového oddílu u jednotlivých slovníkových hesel a způsob výběru pramenů. Tyto slovníky tak lze i přes naznačené nedostatky pokládat za cenné pomocníky jak při onomastické, tak dialektologické práci.